

*Set dies sense sortir de casa:
el matrimoni com a destí i reclusió
a 'La filla estrangera' de Najat El Hachmi*

[Seven days at home: marriage as destiny and confinement
in Najat El Hachmi's 'La filla estrangera']

KATIUSCIA DARICI

Università di Verona

katuscia.darici@univr.it

Università Ca' Foscari di Venezia

katuscia.darici@unive.it ORCID: 0000-0001-8005-4006

RESUM: Aquest article analitza el matrimoni com a tema cultural a la novel·la *La filla estrangera* (2015), de Najat El Hachmi (encara que en alguns moments també tindrà en consideració les altres obres de l'escriptora). Començaré presentant el protagonisme de les dones en les migracions contemporànies i tot seguit aprofundiré en el tema del matrimoni, primer com a destí d'una dona i després com a imposició i reclusió. Acabaré delineant breument la trajectòria d'emancipació de la protagonista de *La filla estrangera*, lluny de la família i de tradicions en les quals no es reconeix.

PARAULES CLAU: matrimoni, reclusió, destí, migració, emancipació

ABSTRACT: In this article, I will analyse marriage as a cultural theme in the novel *La filla estrangera* (2015) by Najat El Hachmi (although at times I will also take into consideration the other works of the writer since gender relations are a constant and transversal theme in all her production). I will begin by presenting the role of women in contemporary migrations and then deepening in the theme of marriage, first as a woman's destiny and then as imposition and confinement. Finally, I will end up outlining the emancipation trajectory of the protagonist of *La filla estrangera*, away from family and traditions, in which she does not recognize herself.

KEYWORDS: marriage, confinement, destiny, migration, emancipation

Recepció: 07/04/2021. Acceptació: 28/04/2020. Publicació: 27/07/2020

1. Introducció. El protagonisme de les dones en les migracions contemporànies

Avui dia les migracions afecten tant les dones com els homes. Tradicionalment les migracions de les dones passaven desapercebudes, fins al punt que es podia parlar d'*emigració invisible*: els fluxos migratoris tenien en compte sobretot els homes, considerats subjectes econòmicament actius. Això no obstant, gràcies a estudis sociodemogràfics atents a les perspectives de gènere que s'han dut a terme en els darrers trenta anys, sabem que a partir dels anys seixanta del segle XX les dones migrants han anat augmentant cada cop més (*feminització de la migració* és un terme encunyat el 1993, per Castles i Miller). Les dones ja no emigren exclusivament per reagrupament familiar, sinó que són elles «las que rigen los flujos migratorios contemporáneos» (Bortoli 2019), pel fet que emprenen un trasllat moltes vegades independent de cap presència masculina. Dit això, no podem oblidar els diversos factors que influeixen en les persones migrants segons el gènere. En aquest sentit, em sembla important subratllar el fet que

la immigració altera de manera més significativa la vida de les dones que la dels homes, per la relació que mantenen amb les seues cultures d'origen i per les nocions de gènere que aquestes intenten transmetre i legitimar mitjançant l'aprenentatge que transmeten a les seves filles (Castellano Sanz 2018: 12).

Es tracta d'una alteració que influeix en un model social establert en el país d'origen de les migrants i que pot ser més o menys difícil de portar segons els casos i els països de procedència. En el cas del Marroc, «el hecho de que las mujeres emigren, no supone que el modelo de mujer según la ideología islámica haya perdido peso» (Ramírez 1998: 26): la migració de les dones segueix obeint a una societat que pressiona la dona que emigra a fer-ho sota una justificació que tingui a veure amb els seus «deberes de buena madre, buena

hija, buena esposa» (Ramírez 1998: 27). Seria incorrecte dir que el trasllat a Europa no suposa cap canvi en la vida de les dones marroquines;¹ tanmateix, les dones tendeixen a no trencar amb el model cultural marroquí (malgrat que el transgredeixin pel sol fet d'emigrar) i això fa que la seva pròpia existència no solament estigui necessàriament vinculada a un home, sinó també «a la maternidad y al papel de esposa» (Ramírez 1998: 25).

Desde esta perspectiva, una mujer marroquí puede llevar tres tipos de vida: la de casada –tiene vinculación con un hombre–, la de divorciada o viuda –la tuvo– y la de soltera –cabe esperar que la tendrá (Ramírez 1998: 25).

Sobre aquests temes, l'obra de Najat El Hachmi, actualment una de les escriptores i intel·lectuals més importants del panorama literari en català (des de la recepció del premi Ramon Llull de novel·la l'any 2008 per *L'últim patriarca*) i en castellà (*El lunes nos querrán*, premi Nadal 2021), ofereix una reflexió constant entorn del «paper de la dona en les societats occidentals i la societat musulmana» (Castellano Sanz 2018: 162). A continuació veurem en quina mesura el matrimoni es pot veure, en la seva obra, com una imposició, un destí i, al capdavall, una mort metafòrica.

1 Ramírez parla de transgressions en els àmbits següents: «Desaparición del poder normativo del modelo de mujer según la ideología islámica [puesto que] jurídicamente en España hombres y mujeres son iguales»; la dona ja no és solament mestressa de casa, i gràcies a la feina, millora la «capacidad femenina de negociación doméstica; [...] desaparición de la familia extensa como modelo de residencia; [...] cambio en la red de relación. El parentesco deja de ser el factor de relación básico; [...] relajación del control social; [...] conversión de las inmigrantes en las mantenedoras de las familias que dejan en origen, por encima de todos los miembros. Ello consagra su capacidad de decisión doméstica, aunque esta se mantenga en función de su etapa migratoria» (1998: 27-28).

2. El xantatge identitari i el matrimoni com a destí

«Tothom es casa»

(*La filla*, 40)

Amb aquestes premisses, és clar que «un dels nuclis durs de la crisi d'identitat de les filles està estretament vinculat amb la [...] [seva] condició de dones» (*Sempre han parlat per nosaltres* —d'ara endavant: *Sempre*—, 66). En el cas d'estudi que proposo, la jove protagonista de *La filla estrangera* —d'ara endavant: *La filla*— viu en primera persona totes les implicacions de ser dona en una condició de migrant de segona generació. Es va traslladar del Marroc a Catalunya amb la seva mare quan encara era una nena i ara que ha arribat el moment de decidir el seu futur, en acabar el batxillerat, es troba atrapada en un «xantatge identitari» (*Sempre*, 38) que afecta la seva llibertat d'elecció com a persona i que sobretot condiciona els models de representació de gènere relacionats amb les pràctiques quotidianes i les eleccions de vida (per exemple, se sent obligada per la família i pel cercle cultural d'origen a casar-se i renunciar a matricular-se a la universitat). Tal com explica l'autora en el seu assaig de 2019 (i aquí podem veure un paral·lelisme entre l'experiència de la filla i l'experiència juvenil d'El Hachmi), la seva vida de dona jove estava molt influïda per la família i hi havia una diferència entre «ser o no ser una dona musulmana» (*Sempre*, 29) i que, com a dones musulmanes, «el nostre destí era el matrimoni i la maternitat» (*Sempre*, 30).

No és casual, doncs, que el matrimoni marroquí sigui una de les tradicions que més destaquen en la narrativa dels darrers anys escrita per autors i autores d'origen magribí i pels nascuts a Espanya que toquen temes de migració o inclouen personatges migrants a les seves novel·les (Zovko 2019: 156). Considerada com a «protectora de les tradicions» (Saint-Blancat 1995: 71), la dona marroquina és l'eix de «la cohesió de la família, la transmissió de les tradicions religioses i també de les pràctiques culturals» (Saint-Blancat 1995: 96). Per tant, hi ha una obligació de les dones de mantenir una conducta apta per a «salvaguardar el patrimoni cultural de la comunitat» (Saint-Blancat 1995:

95). Per les mateixes raons, la dona pot arribar a ser considerada causa de la disgregació familiar si decideix sortir dels codis de conducta compartits per la comunitat. Per això el conflicte interior a què s'enfronta la dona està

entre la voluntat comunitària del control i defensa de la identitat cultural i religiosa col·lectiva i les seves aspiracions a apropiar-se de models occidentals de comportament, que afavoreixin les decisions individuals (Saint-Blancat 1995: 96).

A *La filla* el matrimoni és «el tema» [31] (entre cometes en el text per subratllar-ne la centralitat): el matrimoni és el tema més important de les converses entre la mare i la filla, i a més el que desperta les preguntes de les amigues de la mare quan, regularment, venen de visita. Com ja va escriure a *Jo també sóc catalana*,

el tema de conversa preferit de la gran matriarca era tot el que tingués a veure amb les relacions de parella, ja fossin matrimonials o no (2004: 141).

A *La filla estrangera*, el matrimoni es presenta com el destí d'una dona, per damunt de tot, a partir d'una educació impartida a la jove protagonista per a «preparar[-la] pel demà» (*La filla*, 39), és a dir perquè quan estigui a casa del marit la família d'ell no tingui «ni una sola queixa» d'ella (*La filla*, 38); «que no diguin que no [...] [és] prou dona» (*La filla*, 38) o que ha «estat malcriada» (*La filla*, 38). No solament ha de saber tenir cura de la casa i dels fills que tindrà, sinó que, a més, ha de preservar la «decència» (*Dilluns ens estimaran* —d'ara endavant: *Dilluns*—, 48) i mantenir un comportament «exemplar» (*Dilluns*, 45), és a dir, ser sempre i en qualsevol moment «discreta i prudent» (*La filla*, 36). Amb aquestes paraules (decència, exemplaritat, discreció, prudència), es fa referència a una forma de respectabilitat de la dona als ulls de la comunitat. Des que tenen la regla, de fet, les noies han de ser «més pudoroses» (*Dilluns*, 41) i, per vetllar perquè sigui així, estan sotmeses a un control personal que impedeix la «possibilitat [...] d'estar a soles amb algú de l'altre sexe sense ningú

més» (*La filla*, 51). El control social manté les dones lligades (*Dilluns*, 65-66) sota el control masculí, sigui com sigui:

[...] quan ens fèiem grans ens començaven a tractar com si fóssim criatures sense enteniment que no podien valdre's per elles mateixes. Tot perquè ens havien nascut aquells bonys per tot arreu i cada mes ens baixava un doll de sang que sabíem que era normal per les classes d'educació sexual, però no ens deixaven viure-la amb normalitat perquè aquella merda de sang que ens sortia del cos havia capgirat les nostres llibertats. Com si fos un tros de cervell el que se'ns escolava entre les cames cada mes. I el més humiliant de tot era que a partir de llavors ens havien d'acompanyar germans més petits només perquè eren mascles. Germans que havíem ajudat a criar i que ara ens feien de vigilants (*Dilluns*, 44).

Quan encara és molt jove, la noia s'expressa així sobre el tema del matrimoni:²

[...] jo sempre pensava que aquella no era ni seria mai la meua vida, que jo no em casaria ni tindria fills ni faria d'esposa, ni bona ni dolenta, que no seria esposa de ningú i punt (*La filla*, 39).

I continua, en diàleg amb la mare:

[...] jo no em casaré mai, [...] ni boja no penso casar-me. No tothom és casa i jo no ho penso fer. Vosaltres us passeu la vida parlant dels vostres marits, dels homes en general, i no en salveu ni un, ni un. Els amagheu coses perquè no s'hi pot confiar, perquè són l'enemic, perquè us poden renyar o castigar o clavar una pallissa, us passeu la vida explicant com en són de dolents els homes, i voleu que em casi? (*La filla*, 39-40).

Davant d'aquestes paraules, la mare, de manera molt contundent, li aclareix que «tothom es casa» (*La filla*, 40). Per fer realitat aquest objectiu, primer ha de «fer[-se] una dona com cal» (*La filla*, 40), saber cuinar i fer el pa, i és

2 A *Dilluns*, llegim: «estava convençuda que el matrimoni no era per a mi» (67).

així com molt aviat la filla es deixa portar per tota aquesta mena de tasques, perquè, al capdavall, formen part del seu destí. L'espòs, elegit per la mare, és un cosí de la noia, la qual cedirà a la voluntat de la mare, en part per no decebre-la i, en part, pel convenciment que casar-se li atorgarà alguna forma de llibertat personal, en canviar d'estat civil i passar de ser filla a ser dona.

3. El matrimoni com a imposició i reclusió

«Casa't i seràs lliure»
(*La filla*, 33)

Per entrar més detingudament en el tema del matrimoni com a imposició i reclusió considero important destacar una dada significativa sobre les institucions del món musulmà, i és que en l'islam el celibat no existeix (Vercellin 1996: 154). És més: «el matrimonio es una acción loable y meritoria» (Vercellin 1996: 154), i una «fuente de virtud» (Heller; Mosbahi 1993: 44). En el cas específic de les dones, a més, les que estan soles han de ser considerades amb circumspecció (és el que passa, per exemple, en el cas de la vestidora de núvies, a la qual a *La filla* «li atribueixen alguna mena de poder malèfic» (*La filla*, 128). Sota aquesta llum es pot entendre més bé el pes d'un tema com el matrimoni en aquesta novel·la i en totes les que tracten de persones relacionades amb el món cultural magribí.

Encara que la filla es convenci que ha de casar-se, el que ella realment voldria seria

no haver[-se] de casar amb ningú, ni seguir el camí que se suposa que [...] [té] traçat per un mandat més col·lectiu que diví (*La filla*, 101).

Per això el matrimoni s'ha de considerar com una imposició, encara que parcialment sigui autoimposada (és, però, una autoimposició condicionada pel

fet que no té cap altra via per escapar-se d'un vincle maternofilial que l'atrapa en el paper de filla).

La implicació del matrimoni com a únic estat civil en què l'individu pot practicar sexe és una altra raó per la qual els individus han de casar-se.³

El Islam fomenta el matrimonio [...]; el monacato y el celibato, prácticas habituales en otras religiones monoteístas, se prohíben en el islam, que comprende los instintos del ser humano, incluido el sexual, como necesidades naturales que deben ser satisfechas en el marco de unas condiciones y normas reguladoras (Saleh 2010: 136-137).

En aquest sentit, és interessant destacar el fet que *nikah*, la paraula àrab que indica la unió matrimonial, significa literalment «ayuntamiento, coito» (Vercellin 1996: 154); no ha d'estranyar, doncs, que el matrimoni sigui aquest canvi d'estat que «vuelve lícitas [*halal*] las relaciones entre hombre y mujer» (Vercellin 1996: 154). Per dintre, la filla pensa en la importància que s'atorga a la unió sexual dels cònjuges. Durant la celebració de la boda, de fet, es distreu i reflexiona

sobre la contradicció tan gran d'una societat que, per una banda, considera el sexe un tema absolutament tabú del qual mai, sota cap concepte, es pot parlar en públic, però que, de l'altra, fa aquesta celebració tan obscena en què tothom està pendent del coit dels nuvis (*La filla*, 140).

En línies generals, en la narrativa europea el matrimoni marroquí és idealitzat i remet a un imaginari orientalista sensual i festiu. Normalment es tracta de

una fiesta muy presente en el imaginario occidental sobre el llamado Oriente a la manera de los cuentos de *Las mil y una noches*, evocada en determinados textos literarios como una fiesta de tres días en la que abun-

3 A *Jo també sóc catalana*, la mare avisa la filla que «no hi ha ningú que es quedi sense casar-se. Ja m'ho diràs, quan et comenci a entrar aquell cuquet, les ganes de...» (El Hachmi 2004: 141).

dan la comida elaborada y los trajes fastuosos de estilo oriental (Zovko 2019: 156-157).

Tanmateix, en el cas de *La filla estrangera*,

las descripciones de la ceremonia de la pedida de la mano previa a la boda y la fiesta de la boda acordada de la protagonista con su primo –a la que ella no se opuso, a pesar de su falta de entusiasmo y voluntad– poco tienen que ver con la ambientación asociada a la fastuosidad de *Las mil y unas noches*. Más que un cuadro de la fiesta de boda, la novela ofrece una percepción de la misma pasada por el tamiz de la mirada interior de la protagonista, que intenta contener las lágrimas y desea irse muy lejos, donde nadie la conozca (Zovko 2019: 160).

Com veiem, per a la jove protagonista de la novel·la, el dia del seu casament no és ni de lluny un dia feliç. Tot el que es relaciona amb el matrimoni està associat al camp semàntic de la mort. En primer lloc, el capítol que descriu la boda comença amb «avui és el meu dia» (*La filla*, 47); hauria de ser, doncs, un dia de festa, perquè aquest és el significat de l'expressió en català (la llengua dels seus pensaments i la del país d'acollida). Tanmateix, el lector descobreix de seguida que es tracta d'una altra metàfora fúnebre:

Avui és el meu dia. La frase només té sentit en aquesta llengua [el català] [...] perquè si la tradueixo, si dic «és el meu dia» en l'idioma de la mare vol dir que m'he de morir, que està escrit que he de morir (*La filla*, 47).

Com en un funeral, la núvia, en el seu casament, ha de plorar. Es tracta d'un costum que la noia ha interioritzat des de petita: quan «jugava a ser núvia» (*La filla*, 121), per exemple, es veia a ella mateixa «assegada a la cantonada, intentava plorar, perquè a la cantonada totes les núvies ploren» (*La filla*, 122). Les condicions en què les dones es casen avui dia és diferent que en el passat, la tranquil·litza una dona de l'entorn familiar: les núvies ja no ploren. Abans «les núvies ploraven quan no sabien on anaven» [*La filla*, 122] i també pel fet d'allunyar-se dels pares i de la família, sabent que «a partir de llavors ja

només els veurie[n] per festes o en ocasions especials» (*La filla*, 122). Alhora, si la núvia no plorés, estaria en risc de ser considerada el que en aquesta novel·la s'anomena «partidora de feines»: amb aquesta expressió (resultat de la traducció literal d'una expressió amaziga que podem entendre com a 'desvergonyida') es fa referència a totes les accions que en la comunitat tradicional musulmana on viu la filla són considerades de mala conducta d'una dona. En aquest cas específic, no plorar en el dia de la boda seria sinònim d'estar contenta d'entrar en la fase de la vida sexual activa, i aquí podem subratllar un cop més la vinculació tan estreta entre el matrimoni i el sexe, i alhora tenir en compte el costum que les dones no expressin ni el més mínim interès pel sexe.

El títol d'aquest article, «set dies sense sortir de casa», fa referència a la reclusió que la núvia ha de complir després de la primera nit de noces. L'entorn familiar aquell mateix matí ha tirat coets al pati i ha pronunciat «yu-yus» i paraules d'enhorabona que la núvia sent des de l'interior de l'habitació, sense poder sortir, i tota aquesta atmosfera alegre i festiva és interpretada per la dona com la celebració de la pèrdua de la virginitat (*La filla*, 142-143):

Vaig fer de bona núvia. Set dies sense sortir de casa, a les núvies també se les poden endur, raptar o abduir, com als nadons acabats de néixer, i s'han de protegir dels disgustos, de les males mirades, qualsevol cosa pot ferir de mort una núvia (*La filla*, 143).

Mentre que el marit, en tant que home, podrà sortir al carrer sense observar cap forma de tancament, ella s'ha de quedar allà per respecte a les tradicions, en el que sembla més una cel·la que una habitació. S'està allà, ajaguda, víctima d'una sentència autoimposada:

Sóc dins d'una una cambra obscura on no es veu res. No és penombra, no és poca claror, és la foscors absoluta sense cap punt, ni que sigui escàs, que em pugui servir per guiar-me entre unes parets que em són del tot desconegudes. A les cases tradicionals d'aquí les habitacions tenen poques obertures, un parell de finestres que donen a fora, a l'exterior de la casa, amb els seus barrots ben travats a la tova sòlida, una porta que obre

les cambres al pati. Les finestres tenen porticons de fusta pintada de blau, i quan a la nit es tanquen i es tanca la porta, també de fusta blava, no hi entra ni un raig de lluna que s'esmunyís. En aquests moments, aquest espai on sóc és impenetrable. El conec, és clar, és la meva cambra, el meu lloc al món, el que m'han reservat. [...] Al fons de la cambra, passada la porta, hi ha un *arxam*, el bany que té una petita finestra per on surt el vapor quan ens banyem si s'aixeca la petita cortina que la tapa. A l'altre extrem de l'habitació han posat aquest llit, de ferro forjat, de capçal recargolat i un matalàs pesant. És el meu llit de núvia. Jo sóc aquí, estirada al costat del meu nou marit, prement amb força les cuixes perquè és com si m'haguessin foradat i pel forat em pogués escolar, com per una aigüera. [...] sé que si començo a plorar ja no pararé [...] Quan vas decidir acceptar el tracte ja ho sabies, que al final hi hauria això, un cos desconegut que et penetraria per primer cop (*La filla*, 135-136).⁴

La mare probablement ha plorat en separar-se de la filla abans de la boda (*La filla*, 144) i, en la descripció de la celebració dels rituals, el text està esquitxat de metàfores que remetent a l'acció de plorar.⁵ Plora la núvia en la primera nit de noces i el nuvi ni se n'adona després del primer coit, ràpid i sense participació emocional de ella, que està «immòbil, rígida, com si [...] [s]'hagués mort» (*La filla*, 142). Igualment, el matrimoni es presenta en tots els aspectes com un ritu simbòlic que sepulta la seva part emotiva en un lloc on no torni a molestar-la, la memòria de les seves lectures (*La filla*, 160), i quan el marit i la mare (conjuntament) li imposen portar el mocador com ha de fer una dona casada, ella n'elegeix un de color negre, com per estar en un funeral (*La filla*, 177).

4. La recerca de la llibertat. A tall de conclusió

4 Subratllats meus.

5 Cf. «ara és la nit de plorar a una cantonada amb el rostre tapat per un mocador» (*La filla*, 128); «ara podria plorar tot el que volgués» (*La filla*, 136).

La idea que el matrimoni li podria donar llibertat naufraga gradualment. Després de casar-se, la filla no es pot matricular a la universitat, tal com havia pactat amb el marit; també ha deixat de llegir, per allunyar-se de les narracions de novel·listes com Mercè Rodoreda o poetes com Maria Mercè Marçal, que, amb les seves idees, la conduïen fora del destí traçat per a ella; finalment li toca, com ja hem vist, portar mocador contra la seva voluntat, i és d'alguna manera contra la seva voluntat, o per ser una bona esposa, que es queda embarassada. Aviat s'adona que, en casar-se, simplement ha passat de pertànyer a la mare a pertànyer al marit i a la família d'ell.⁶ No hi ha marge de llibertat dintre de la parella casada, encara que ella hagi intentat amb totes les forces compaginar les seves idees i aspiracions amb una vida de parella. Ho ha intentat tot per escollir aquesta vida, «una que s'ha d'assemblar més a la de la mare que no pas a les de les dones d'aquí» (*La filla*, 160), o sigui, de Catalunya, on viu, però no hi ha manera que funcioni. Ha de sortir-ne, i l'única sortida és fugir i deixar-ho tot per construir-se una altra vida, sense mare, sense marit, sense fill, recuperant les parts d'ella mateixa que ha deixat enrere: la dona valenta, emancipada, per fi lliure. L'obra de Najat El Hachmi, vista en perspectiva, és un únic, llarg recorregut d'emancipació, de fugida

de la religión, de la cultura, del idioma natal, de un piso de techos bajos, del imán de la mezquita del barrio, de las vecinas malignas, policías de costumbres. Y de una misma (Bonet 2021)

Perquè, com hem vist, abans d'empoderar-se, la protagonista de *La filla estrangera* s'ha hagut d'alliberar dels condicionaments en què ella també estava atrapada.

6 Cf. «ja no era seva, ara ja era del meu marit» (*La filla*, 147-148).

Bibliografia

- BONET, J. (2021) «Najat y el ardor multicultural», *La Vanguardia*, 27 de març, en línia <https://www.joanabonet.com/2021/03/najat-y-el-ardor-multicultural/> (Darrera consulta: març de 2021).
- BORTOLI, G. (2019) «La representación de la mujer inmigrante en España a través del cine y la literatura española del siglo XXI», *Rassegna Iberistica*, 42 (111), p. 179-188, <https://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni4/riviste/rassegna-iberistica/2019/111/nota-la-representacion-de-la-mujer-inmigrante-en-el/> (Darrera consulta: març de 2021).
- CASTELLANO SANZ, M. (2018) *Les altres catalanes. Memòria, identitat i autobiografia en la literatura d'immigració*, València, Tres i Quatre.
- CASTLES, S.; MILLER, J. M. (1993) *The Age of Migration: International Population Movement in the Modern World*, Basingstoke, Macmillan Press.
- DARICI, K. (2017) «Literatura transnacional en Catalunya: *La filla estrangera* de Najat El Hachmi». *Diablotexto Digital* 2, p. 106-134, <https://ojs.uv.es/index.php/diablotexto/article/view/10139> (Darrera consulta: març de 2021).
- (2019) «El cos com a espai territorialitzat a *La filla estrangera*, de Najat El Hachmi», *Rivista Italiana di Studi Catalani*, vol. 9, p.195-205.
- DE POLI, B. (2007) *I musulmani nel terzo millennio. Laicità e secolarizzazione nel mondo islamico*, Roma, Carocci.
- EL HACHMI, N. (2004) *Jo també sóc catalana*, Barcelona, Edicions 62, 2010.
- (2008) *L'últim patriarca*, Barcelona, Edicions 62, 2012.
- (2015) *La filla estrangera*, Barcelona, Edicions 62.
- (2018) *Mare de llet i mel*, Barcelona, Edicions 62.
- (2019) *Sempre han parlat per nosaltres. Feminisme i identitat. Un manifest valent i necessari*, Barcelona, Edicions 62.
- (2021) *Dilluns ens estimaran*, Barcelona, Edicions 62.
- HELLER, E.; MOSBAHI, H. (1993) *Dietro il velo. Amore e sessualità nella cultura araba*, Roma / Bari, Laterza, 1996.
- RAMÍREZ, Á. (1998) *Migraciones, género e Islam. Mujeres marroquíes en España*, Madrid, Agencia Española de Cooperación Internacional.
- SAINT-BLANCAT, C. (1995) *L'islam della diáspora*, Roma, Edizioni Lavoro.
- SALEH, W. (2010) *Amor, sexualidad y matrimonio en el Islam*. Guadarrama, Ediciones del Oriente y del Mediterráneo.
- VERCELLIN, G. (1996) *Instituciones del mundo musulmán*, Barcelona, Bellaterra, 2003.
- ZOVKO, M. (2019) *Itinerarios narrativos de la inmigración actual en España*, Universitat Autònoma de Barcelona.

